

هنر در تمدن اسلامی

(مبانی نظری)

زیر نظر
دکتر هادی ربیعی

تهران

۱۳۹۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
	مبانی نظریه پردازی در هنر اسلامی
۷	منابع مطالعات نظری در هنر اسلامی
۷	مقدمه
۷	۱. متون دینی
۹	۲. متون مربوط به هنرهای خاص
۱۱	۳. دایرةالمعارف‌ها
۱۲	۴. آثار فلسفی
۱۳	۵. آثار عرفانی
۱۶	پی‌نوشت‌ها
۱۶	کتاب‌نامه
۲۰	روش‌شناسی شناخت هنر اسلامی
۲۰	مقدمه
۲۱	روش‌شناسی قرآن و سنت درباره هنر اسلامی
۲۴	نگرش قرآن درباره هنرها
۲۷	روش پدیدارشناسی
۲۹	روش تاریخی‌نگری
۳۰	مقایسه شیوه‌های تاریخی‌نگری و پدیدارشناسی
۳۲	پدیدارشناسی هنر اسلامی
۳۴	روش پدیدارشناسی هرمنوتیک
۳۹	شیوه سنت‌گرایی
۴۱	هنر سنتی و هنر مقدس
۴۵	هنر اسلامی از دیدگاه سنت‌گرایان
۴۶	روش عرفانی
۵۱	پی‌نوشت‌ها
۵۳	منابع

مبانی نظری هنرها در جهان اسلام

۵۹	مبانی نظری خوشنویسی در جهان اسلام
۵۹	مقدمه
۶۱	کلمه، رمز ظهور هستی در اندیشه اسلامی و عامل ظهور خوشنویسی مقدس در تمدن اسلامی
۶۳	بنیان‌های نظری خوشنویسی در حکمت اسلامی
۶۸	رساله‌ای گران‌قدر در مبانی فنی خوشنویسی اسلامی
۸۴	پی‌نوشت‌ها
۸۷	منابع

مبانی نظری موسیقی در جهان اسلام

۸۸	مقدمه
۸۸	۱. رویکرد عقلانی - استدلالی
۹۱	چرایی جای‌گیری موسیقی تحت فلسفه ریاضی
۹۳	تقسیم‌بندی علوم به وسیله متفکران مسلمان
۹۹	موسیقی عینی، موسیقی ذهنی و موسیقی مکتوب
۱۰۱	پرسمان انسان‌محوری در تبیین موسیقی
۱۰۶	۲. رویکرد ذوق‌ورانه - عارفانه
۱۱۰	سماع و موسیقی چونان روش معرفت‌شناختی هستی
۱۱۱	پی‌نوشت‌ها
۱۱۴	منابع

مبانی نظری معماری در جهان اسلام

۱۱۶	مقدمه
۱۱۶	مرتبۀ یکم: تاریخ‌نگاری معماری اسلامی
۱۱۹	معرفی و شرح آثار بر مبنای سبک‌شناسی - گونه‌شناسی
۱۲۶	مرتبۀ دوم: تفسیر شالوده‌ها
۱۲۶	بنیان‌های نظری و شکل‌گیری آثار
۱۳۰	مرتبۀ سوم: احیا و تحقق
۱۳۰	اصول طراحی؛ در جستجوی معماری مطلوب
۱۳۶	انجام: حکایت همچنان باقی است
۱۳۸	پی‌نوشت‌ها
۱۴۰	منابع

مبانی نظری هنرهای سنتی در جهان اسلام

۱۴۳	مقدمه
۱۴۵	مرکز‌گرایی

۱۴۹	تقارن
۱۵۰	انواع تقارن
۱۵۳	هندسه و شبکه گسترش
۱۵۶	تکرار
۱۵۸	طرح‌ها و نقوش
۱۶۰	پی‌نوشت‌ها
۱۶۱	منابع

هنر اسلامی از رویکردهای مختلف

۱۶۵	مبانی حکمی هنر و زیبایی در فلسفه اسلامی
۱۶۵	مقدمه
۱۶۶	هستی‌شناسی هنر و زیبایی
۱۶۶	۱. زیبایی و حقیقت
۱۶۸	۲. زیبایی و عشق (نیکویی و مهر)
۱۶۹	۳. عشق و هنر
۱۷۰	۴. مراتب عشق
۱۷۰	۵. عشق در منظومه اشراقی
۱۷۱	۶. لذت، خیر و زیبایی (در ارتباط با ادراک)
۱۷۳	معرفت‌شناسی (مبانی معرفتی هنر و زیبایی)
۱۷۳	۱. تعریف صنعت یا صناعات
۱۷۴	۲. تخیل و خیال (خیال و متخیله)
۱۷۵	۳. خلاقیت خیال
۱۷۹	۴. شهود و مراتب آن در حکمت و هنر اسلامی
۱۸۱	رمز / نماد
۱۸۳	هرمنوتیک / تأویل اثر هنری
۱۸۵	ماحصل کلام
۱۸۵	پی‌نوشت‌ها
۱۸۹	منابع

بازتاب هنر اسلامی - ایرانی در سفرنامه جهانگردان خارجی

۱۹۲	مقدمه
۱۹۲	سفرنامه‌ها و معماری اسلامی
۱۹۵	تزئینات معماری
۱۹۸	برخورد توصیفی
۱۹۹	برخورد تطبیقی

۲۰۱	برخورد انتقادی
۲۰۳	نتیجه
۲۰۴	پی‌نوشت‌ها
۲۰۵	منابع
۲۰۷	نظریه بیناتمدنی و هنر اسلامی
۲۰۷	مقدمه
۲۰۹	۱. زمینه‌ها و تبیین نظریه بیناتمدنی
۲۰۹	الف) وضعیت نوین و نظریه‌های مرتبط
۲۱۰	ب) نظریه‌های تمدنی
۲۱۲	ج) غرب و تمدن‌های ایرانی و اسلامی
۲۱۶	د) نظریه بیناتمدنی
۲۲۱	۲. گونه‌شناسی آثار هنری بیناتمدنی
۲۲۲	الف) تعریف آثار بیناتمدنی
۲۲۳	ب) گونه‌شناسی رویکرد ارتباطی
۲۲۶	ج) رویکرد مضمونی
۲۳۴	د) تقابل‌های آثار بیناتمدنی
۲۳۷	ه) آثار ایرانی
۲۳۷	نتیجه
۲۳۹	پی‌نوشت‌ها
۲۳۹	منابع

مقدمه

در چند دهه اخیر، بحث از چیستی و چگونگی هنر اسلامی کمابیش در محافل علمی و دانشگاهی ایران مطرح بوده است. بسیاری از پژوهشگران غربی نیز از زوایا و رویکردهای فکری مختلف، عنوان «هنر اسلامی» را به کار برده‌اند و درباره آن سخن گفته‌اند. هر یک از این رویکردهای مختلف به موضوع گیری‌های متفاوتی در عرصه‌هایی همچون تاریخ هنر، جامعه‌شناسی هنر و نقد هنری می‌انجامد و به طور کلی در عرصه‌های خلق و دریافت اثر هنری تأثیرات بسزایی می‌گذارد. از این رو توجه به مبانی فکری این رویکردهای مختلف از اهمیت بنیادینی برخوردار است. از سوی دیگر، با وجود اشتراکات اساسی و مبنایی میان هنرهای مختلف در جهان اسلام، هر یک از انواع هنر از برخی اقتضائات خاص خود نیز برخوردار است که توجه به آن ویژگی‌ها و اقتضائات، لازمه بحث دقیق نظری درباره هنرهاست. بر این اساس، در کتاب حاضر، کوشیده شده است تا در قالب سه بخش کلی به «مبانی نظریه‌پردازی در هنر اسلامی»، «مبانی نظری هنرها در جهان اسلام» و «هنر اسلامی از رویکردهای مختلف» پرداخته شود.

در بخش نخست، مبانی نظریه‌پردازی در هنر اسلامی، منابع و روش‌های مختلف برای شناخت هنر اسلامی در ضمن دو مقاله معرفی و بررسی شده‌اند. در مقاله «منابع مطالعات نظری در هنر اسلامی»، منابع اولیه مکتوبی که برای شناخت هنر اسلامی قابل استفاده هستند، در قالب پنج دسته معرفی شده‌اند. این منابع عبارت‌اند از: متون دینی، متون مربوط به هنرهای خاص، دایرةالمعارف‌ها، متون فلسفی و متون عرفانی. در ذیل هر دسته، برخی از مهم‌ترین آثار معرفی می‌شوند و به نحوه استفاده از آن آثار برای فهم و شناخت هنر اسلامی اشاره می‌شود. بررسی شیوه‌ها و روش‌های متفاوتی که در تحلیل و بررسی هنر اسلامی و شناخت رویکرد هنرمندان مسلمان می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد، موضوع مقاله «روش‌شناسی شناخت هنر اسلامی» است. در این مقاله، علاوه بر روش‌شناسی قرآن و سنت، روش‌هایی همچون پدیدارشناسی، تاریخی‌نگری، هرمنوتیکی و سنت‌گرایانه معرفی شده‌اند و مبانی روش‌شناختی مربوط به هر یک تحلیل شده است.

در بخش دوم، مبانی نظری هنرها در جهان اسلام، به بررسی مبانی نظری برخی از مهم‌ترین هنرها، به طور جداگانه، در جهان اسلام اختصاص دارد. در این

بخش، مبانی نظری هنرهای خوشنویسی، موسیقی، معماری و هنرهای سنتی به طور مستقل مورد توجه قرار گرفته و تلاش بر این بوده است تا مبانی این هنرها با تکیه بر منابع و متون موجود، استنباط و استخراج شود. نمونه‌های متعددی از متون کهن که به موضوع هر یک از این هنرها پرداخته‌اند، در ضمن مقالات این فصل آورده شده‌اند تا خوانندگان محترم با سبک و سیاق و اصطلاحات رایج متون این حوزه‌ها در فرهنگ ایرانی - اسلامی آشنایی بیشتری کسب کنند. آشکار است که هنرهای اسلامی و مبانی نظری خاص هر یک، محدود به هنرهایی که در این مقالات به آن‌ها پرداخته شده نیست و بررسی مبانی سایر هنرها نیز در آثار دیگر لازم می‌نماید. در بخش سوم، هنر اسلامی از رویکردهای مختلف، از بین رویکردهای بسیار متعددی که وجود دارد، سه نمونه کلی انتخاب و بررسی شده است. در مقاله «مبانی حکمی هنر و زیبایی در فلسفه اسلامی» درباره رویکردها و نظرات زیبایی‌شناختی حکمای سه مکتب بزرگ فلسفه اسلامی، که عبارت‌اند از: حکمت مشاء، حکمت اشراق و حکمت متعالیه به تفصیل بحث و بررسی شده است. در مقاله «بازتاب هنر اسلامی - ایرانی در سفرنامه‌های جهانگردان خارجی» به هنر اسلامی از زاویه‌ای کاملاً متفاوت و از نگاه سیاحان غربی و شرق‌شناسان نگرین شده و بازتاب هنر اسلامی - ایرانی در سفرنامه‌های ایشان واکاوی شده است. در این مقاله، نمونه‌های متعددی از دیدگاه‌ها، داورها و سخنان سیاحان غربی و مستشرقان درباره هنر اسلامی - ایرانی مطرح و دسته‌بندی شده است. مقاله پایانی کتاب به نظریه بیناتمدنی و به کارگیری آن در فهم هنر اسلامی اختصاص یافته است. در این مقاله تلاش شده تا ضمن مقایسه دیدگاه‌های مختلفی که در رابطه با نسبت میان تمدن‌ها از جمله تمدن غربی و تمدن اسلامی مطرح شده است، تفسیر جدیدی از آثار بیناتمدنی به‌ویژه آثار راجع به فرهنگ ایرانی - اسلامی ارائه شود.

کتاب حاضر حاصل تلاش تعدادی از پژوهشگران و استادان برجسته دانشگاه در حوزه مطالعات نظری هنر است. هر یک از این پژوهشگران سال‌ها در حوزه تخصصی مقاله مربوطه، پژوهش و تدریس دانشگاهی داشته‌اند و مقالات این مجموعه محصول یافته‌ها و تحقیقات آن‌ها در این زمینه‌هاست، از این رو انتظار می‌رود این اثر راهگشای خوبی برای شناخت مبانی نظری هنر اسلامی و زمینه‌ساز مناسبی برای تحقیقات غنی و ارزشمند آتی باشد. با وجود این، ذکر چند نکته لازم به نظر می‌رسد. نخست اینکه، بحث از مبانی نظری هنر اسلامی، بحث گسترده‌ای است و طبیعتاً در کتاب حاضر، به‌ویژه به دلیل لزوم رعایت حجم کتاب، امکان پرداختن به بسیاری از جزئیات و طرح و ارائه برخی از مطالب مربوط به این

حوزه، وجود نداشته است. دوم اینکه، اگرچه بین مقالات مجموعه حاضر، نظم و پیوندی کلی وجود دارد، اما تلاش شده تا هر مقاله از استقلال در شیوه ارائه و طرح مطالب برخوردار باشد. از این رو، در موارد اندکی تکرار برخی موضوعات، البته از نگاه‌های مختلف، ناگزیر بوده است. سوم اینکه، چنان‌که گفته شد این مقالات نتیجه پژوهش‌های برخی از متخصصان این حوزه است، بنابراین، امکان دارد دیدگاه‌های مطرح شده مورد تأیید همه صاحب‌نظران نباشد. از همین جاست که اهمیت گفتگو، نقد و نظریه‌پردازی درباره موضوع هنر اسلامی هر چه بیشتر رخ می‌نماید. امید است که به مدد تحقیقات آتی و نیز نظرات و انتقادات دیگر صاحب‌نظران این عرصه، شاهد شکل‌گیری نظریات و اندیشه‌های غنی و تأثیرگذار بیشتری در خصوص هنر اسلامی باشیم.

در پایان لازم است، از ریاست محترم و مسئولان سازمان «سمت» به‌ویژه از مدیر محترم امور پژوهشی و ارزشیابی وقت خانم دکتر شهره روغنی، کارشناس محترم پژوهشی خانم دکتر نگار ذیلابی که در تدوین و انتشار این اثر زحمات بسیاری را متقبل شدند، تشکر و قدردانی کنم. همچنین از آقایان دکتر امیر مازیار، دکتر سید رضی موسوی، دکتر حسن بلخاری قهی، کاوه خورابه، دکتر مهدی مکی‌نژاد، دکتر بهمن نامور مطلق و خانم‌ها دکتر نادیه ایمانی، دکتر طاهره کمالی‌زاده و دکتر مریم لاری که نگارش مقالات را بر عهده داشتند، صمیمانه سپاسگزارم.

هادی ربیعی